

Χρόνος, Festschrift für Bernhardt Hänsel

Studia honoraria 1, Internationale Archäologie. Espelkamp 1997. 827 stranica,
vrlo brojne i kvalitetne ilustracije

Primljeno/Received: 2001. 3. 13.

Prihvaćeno/Accepted: 2001. 3. 26.

Nives Majnarić-Pandžić

HR-10000 Zagreb

Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta

Ivana Lučića 3

Tihomila Težak-Gregl

HR-10000 Zagreb

Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta

Ivana Lučića 3

Bernhardt Hänsel pripada vrhu prapovijesne znanosti u Njemačkoj, a vrlo je zaslužan upravo za istraživanja prapovijesti jugoistočne Europe. Osim što je vrlo značajan i neumoran znanstvenik, on je i neobično ljubazan, human i susretljiv čovjek. Mnogi mu duguju velikodušnu suradnju i pomoć. Nikakvo stoga čudo što je spomenica k njegovu šezdesetom rođendanu okupila velik broj onih koji su mu svojim znanstvenim priložima htjeli pokazati svoje prijateljstvo. Pisci su iz svih generacija, iz raznih država i naroda, ukupno njih 65. Pretežu, dakako, prilozi iz prapovijesti, no ima i onih koji obrađuju antičke i ranosrednjovjekovne teme. Prisutne su objave novih ili nove valorizacije starih nalaza, opće i specijalne kronološke teme, sinteze pojedinih razdoblja ili područja. Raznovrsno, zanimljivo i novo, naravno na jubilaru dostojnoj razini.

U ovom ću se prikazu osvrnuti ipak samo na izbor radova značajnijih za naše područje i našu problematiku, a ostavit ću po strani inače vrijedne priloge vezane uz nama udaljena područja ili teme. Izbor radova je u ovom prikazu sasvim osoban i podliježe dakako kritici.

U spomenici sudjeluje nekolicina autora iz bivše Jugoslavije: M. Garašanin, B. Govedarica, P. Medović, R. Vasić i B. Teržan. Moj je izbor koncentriran na teme iz brončanog i željeznog doba srednje i jugoistočne Europe, što je uostalom i težište jubilarovih znanstvenih interesa.

Milutin Garašanin se vraća svojoj odavno promišljanoj temi o problemima kulturne grupe Bubanj-Hum II i ističe njezinu važnost za određivanje

kronologije srednjeg Balkana, Blagoje Govedarica donosi nalaze Cernavoda III-Boleraz tipa sa zapadnog Balkana, Predrag Medović predstavlja novi tip idola iz nekropole Stubarlija iz blizine naselja na Feudvaru, Rastko Vasić iznosi napomene o starijem željeznom dobu na srednjem Balkanu, a Biba Teržan se bavi kulturno-mitološkom temom heroja (Herosa) u halštatsko doba na gornjem Jadranu.

Prilog P. Medovića *Novi tip idola iz groblja u Stubarliji kod Feudvara* vrlo je adekvatan rođendanski dar. Medović naime sudjeluje u zajedničkom višegodišnjem projektu koji izvode Berlinski Seminar za prapovijest i Vojvođanski muzej, istraživanja imponantnog višeslojnog prapovijesnog naselja na Feudvaru kod Mošorina u Bačkoj. Rezultati te plodonosne suradnje objavljeni su već u brojnim izvještajima u inozemnim i domaćim časopisima, ali i detaljno u velikim svescima planirane monografske obrade tih najmodernije i na velikim površinama izvedenih iskopavanja. Feudvar je proučavan i u svom širem teritoriju, pa je nakon opsežnih obilazaka terena donekle shvaćena prapovijesna organizacija pripadajućeg mu prostora. Otkriveno je tako i groblje u Stubarliji, a istraživao ga je Medović sam 1992. do 1994. godine. Među tamošnjim paljevinskim grobovima izdvojio je za ovaj prilog grob 28 s dva priložena inkrustirana idola. Jedan je uobičajeni antropomorfní idol, a drugi dosada posve nepoznati tip sa stiliziranom zmijskom glavicom. Tim je nalazom upotpunjena tipologija srednjobrončanodobne idoloplastike, a ponovno otvorena i tema htonične simbolike.

Podulji prilog B. Teržan, bliske jubilarove suradnice u nastavi na Slobodnom sveučilištu u Berlinu, a sada i u terenskim istraživanjima u Istri, *Heros u halštatsko doba*, razmatra nama vrlo zanimljiva pitanja duhovnih i ideoloških zasada odraženih u grobnom ritualu na gornjem Jadranu (Caput Adriae). S velikim poznavanjem nove literature o dualnom značenju smrti u homerskoj i grčkoj kulturi, prepoznaje neka od tih značenja i u likovnim prikazima situlskog stila i opremi grobova od sjevernog Jadrana do Dolenjske. Kako su mitološka i simbolična značenja likovnih prikaza i grobnog rituala u posljednje vrijeme omiljena tema Teržanove, to se ovaj rad uklapa u šire okvire njezinih najnovijih studija.

Krećući se u okvirima svog sveobuhvatnog studiranja pojava i oblika starijeg željeznog doba na srednjem Balkanu, R. Vasić jubilaru posvećuje pregršt *Bilješki o ranom željeznom dobu na srednjem Balkanu*. Predstavlja neke od tipova fibula i privjesaka u njihovoj do sada nepoznatoj rasprostranjenosti. Tim primjerima želi upozoriti na dinamiku veza u 8. i 7. st. pr. Kr. kada su se upravo i formirale tamošnje stariježeljeznodobne grupe.

Svi se ostali prilozi mogu razvrstati kao sinteze o pojedinim razdobljima (B. Gediga piše tako o rezultatima istraživanja ranog brončanog doba u Srednjoj Europi, a S. Kadrow o ranobrončanodobnoj kronologiji u Maloj Poljskoj i Slovačkoj), objavljuju nove nalaze ili diskutiraju iznova o već poznatima.

B. Zich pod naslovom *Prva unjetička metalna posuda* raspravlja znatno šire o toj često kontroverzno iznošenoj temi. S. Gerloff u opsežnoj studiji predlaže interpretaciju *lunulastih ukrasnih ploča* kao ranobrončanodobnih kopči za odjeću. M. Bertelheim uspoređuje *unjetičku i kulturu El Argar*. Iznosi *nova razmišljanja o starim pitanjima*, tj. u oba prostorno udaljena kulturna kompleksa vidi zajedničku osnovu u kulturi zvonastih pehara. M. Primas na primjeru poznate tesinske ostave *Arbedo-Castione* govori o intenzivnom transalpskom povezivanju. Ujedno potcrtava važnost odnosa težina pojedinih vrsta predmeta u ostavi kakva je *Arbedo-Castione*. Nakon usporedbe s ostavama iz zapadne Mađarske autorica zaključuje da su običaji, simboli i predstave o vrijednostima bili prošireni u većem dijelu srednje Europe i da su se razvijali u međusobnim kontaktima. T. Kovács donosi inventar groba iz Ménfőcsanak s licenskom keramikom i srpastim iglama, datira ga, što je za mađarske autore rjeđa pojava, prema Hänselovom i Reineckeovom kronološkom sustavu, u vrijeme pred pojavu kulture grobnih humaka u Transdanubiji. Treba spomenuti da T. Kovács ne odustaje ovdje od već uobičajenoga mađarskog nazivanja nositelja ovoga kulturnog sadržaja narodnom grupom (Volksgruppe). To je, dakako, metodološki teško održivo. Kovács je vrlo suzdržan u vrednovanju licenske keramike kao predstavnika samostalne kulturne grupe. A. Vulpe i V. Lazár posvećuju jubilaru *novi nalaz sjekire s diskom na šiji* i oživljavaju problematiku vezanu uz ostave Hajdúsamson

i Apa. Ističu važne veze s anadolskim i egejskim područjem iza polovice 3. tisućljeća. V. Furmánek te iste kontakte vidi u slučaju nekih oblika brončanih privjesaka. Kako vidimo, mnogi se autori nadovezuju na nekadašnje jubilarove teze o vezama Karpatske kotline i Egeja. Koristeći se uzorno objavljenim *srednjobrončanodobnim grobljem Tápé* kod Szegedina, J. Blischke obrađuje *prstenje* u svom njegovu značenju, kao dijela nošnje i kao grobnog priloga. Čitava je studija popraćena rječitim grafikonomima koji iscrpljuju razne aspekte mogućeg značenja te vrste predmeta.

Ch. Reich vraća se opet oblicima brončanodobne transdanubijske inkrustirane keramike, posvećujući pažnju *glinenim rogovima za piće*. Taj dosada nezapaženi oblik otkriven je u groblju Szeremle, grob 19, i s njime se mogu povezati i neki inače uobičajeni oblici vrčića, pretežno iz sjevernopanonskog kruga inkrustirane keramike.

Jubilaru je namijenio zajednički prilog najpoznatiji mađarski arheološki par, R. Schreiber-Kalicz i N. Kalicz. Posvetili su mu objavu dosta brojnih posuda u obliku čizme (Stiefelgefässe) iz kasnobrončanodobnog groblja Budapest-Békasmegeyer, a prikazali su i širu rasprostranjenost tog oblika posude.

Socijalnom temom gozbe i transcendencije bavi se L.D. Nebelsick. Osvijetlio ju je s gledišta posuda za piće pridodanog u garniturama grobovima odličnika 13. do 5. st. pr. Kr., od horizonta kneževskog groba u Čaki do onih u Nove Košariska. Pritom prati promjenu u ulozi gozbe u grobnom ritualu koja odražava sve čvršće hijerarhijsko strukturiranje društva. Na ovaj način posvjedočenu vjeru u transcendenciju autor djelomično tumači mitom o Dionisu koji je poistovjećen s domaćim božanstvima utjelovljavao čovjekovu borbu protiv smrtnosti.

T. Soroceanu eksplicira značenje pomalo zanemarene *ostave Suseni*. Ostava je bila otkupljena u Stockholm i u *Hronosu* se prvi puta detaljnije predstavlja. Najvjerojatnije pripada fazi Ha A 1, a predstavlja sedmogradsku grupu ostava obilježenih izričitim stranim elementima.

F. E. Barth donosi za jubilej vrlo prikladan prilog: *dvije zlatne brončanodobne narukvice iz Petronella u Donjoj Austriji*. One su provenijencijom usko povezane s Mađarskom, dakle pripadaju temi kojom se jubilar u više navrata opsežno bavio. Radi se o tipu Oferhértó, udomaćenom u sjeveroistočnoj Mađarskoj, a njihovo pronalaženje u Petronelli lijepo se uklapa u zapažanja koja je Hänsel svojedobno zabilježio o vezama istoka i zapada Karpatske kotline i istočnoalpskih rubnih krajeva.

A. Hänsel iznosi zanimljivu temu o *odnosu muzeja i univerziteta*, postavljajući pitanje je li to konflikt bez rješenja? Iznosi pozitivan primjer suradnje u slučaju nalaza ostave iz Vorlanda.

U opširnoj studiji F. Innerhofer raspravlja o *problemu prostornog kontinuiteta u srednjobrončanodobnoj južnoj Njemačkoj*. Podrobnim kartiranjem tipova nošnje

donosi zaključak da nošnja nikako nije bila proizvoljna i da slobodne kombinacije nisu bile lako moguće.

Ch. Schewe piše o *brončanodobnim pogrebnim običajima na primjeru groblja Kietrz u Maloj Poljskoj*. To sustavno i dobro dokumentirano iskopavanje pruža razne mogućnosti studiranja. Iznose se oblici grobova, grobne opreme i ritualni čini uz polaganje groba. Sve je grafički pregledno predočeno. Na kraju su predstavljene i razvojne faze grobnih običaja u Kietrzu.

J. Bouzek raspravlja o antropološkoj *temi miješanih brakova (Zwischenehen)* i naglašava da arheologija takvim pitanjima treba posvetiti znatno veću pažnju. Za oslonac Bouzek je uzelo veliko rimsko groblje Osteria dell'Osa, rezimirao tamošnja zapažanja, a onda se prenio na područje kulture Knowiz i pratio "strane žene" pretežno s područja lužičke kulture. Kao očiti primjer prisutnosti "stranih žena" naveo je utege za tkanje, taj tako tipični ženski proizvod i rekvizit, iz tračkog Pistirosa gdje je uz grčko živjelo i domaće tračko stanovništvo.

A. Harding postavlja pitanja *kako su velike bile zajednice u brončanodobnom svijetu*. Metodološki se određuje u dva pravca istraživanja: prvi se sastoji u rasprostranjenosti predmeta (artefakata), a drugi u analizi rasporeda i karaktera naseljavanja. Prvi je pravac razvijan u novije vrijeme, pa Harding donosi neke od rezultata: primjerice kao model gotove studije o britvama, pa tumači mogućnosti vrednovanja tako dobivenih podataka. Za drugi pravac prikazuje razrađene studije iz pojedinih krajeva. Upozorava na potrebu nadopune tzv. teorije o svjetskom sistemu (World System Theory) podacima iz pojedinačnih konkretno arheoloških studija.

O *brončanodobnom pomorstvu i plovnim putovima u baltičkoj koine* piše U. Pfeiffer-Frohnert. Njezino razmatranje dopunjava niz poznatih likovnih prikaza, sve usmjereno u kronološkom i regionalnom određivanju. Likovni prikazi omogućavaju autorici da prikaže tehnike i brzinu plovidbe na otvorenom moru, te konkretnije dimenzije brončanodobnih baltičkih lađa.

Opsežnu i klasično koncipiranu studiju prilaže jubilarovom zborniku K.H. Willroth baveći se *namjenom nekih od predmeta nordijskoga starijeg brončanog doba*. Nordijsko područje, dosegnuto na prijelazu faza I u II obilatim egejskim inovacijama preko Karpatske kotline, postavlja još neiskorištene mogućnosti identifikacije nekih oblika.

Europskim sjeverom bavi se i G. Kossack vraćajući se svojoj omiljenoj temi o *brončanodobnom kultnom priboru*. Svojim golemim iskustvom i uvidom bavi se vremenski i prostorno udaljenim, ali gotovo identičnim predmetima. Njihovo postojanje sugerira Kossacku prenošenje ideja, mitoloških sadržaja i ritualnih postupaka na velike udaljenosti, i njihovo održavanje tijekom vrlo dugog razdoblja.

C. Derrix razmatra o *istaknutom značenju brončanodobnog ratnika u sjevernoj i zapadnoj Europi*. Donosi iscrpnu studiju o štitovima tipa Herzsprung i

posebnom tipu fibula zamišljenih primarno poput njihovih simbola.

B. Wanzek se okreće području jugoistočne Europe. Zapažajući ovdašnja *Nordica* bavi se znamenitom kolekcijom kalupa za lijevanje s gradine Varvara nad izvorom Rame. Osobito ističe kalup za izradu mačeva s rogolikom jabučicom (Hörnerknaufschwerter). Uz varvarske donosi i kalup nordijske pločaste fibule iz Rumunjske.

Rijedak i, čini se, vrlo važan prilog iz još siromašnih klimatoloških istraživanja arheoloških razdoblja prilaže F. Falkenstein. Teorija o katastrofi na početku kulture polja sa žarama potaknuta je izvještajem o vulkanskoj erupciji 1815. godine! Podaci o njezinim posljedicama uzeti su kao model, pa su područje i događaji uspoređeni s mogućim zbivanjima na početku kulture polja sa žarama u Europi. Autor je pokušao prepoznati što se tada moglo dogoditi i kako je to moglo utjecati na proces širenja grupa KPŽ. Porast ukopavanja ostava mogao je tu biti rječit na svoj način. Jubilarovo višegodišnje sustavno istraživanje "tumbe" Kastanas u grčkoj Makedoniji navedeno je u radu kao primjer kulturnih promjena na kraju kasnog brončanog doba.

N. Boroffka donosi sintezni pregled britvi brončanog i želznog doba u Rumunjskoj objavljujući nepoznate nalaze uz njihov arheološki kontekst.

Jubilarova suradnica u nastavi na Institutu za prapovijest na Slobodnom sveučilištu C. Metzner-Nebelsick skupila je niz neobičnih glinenih pribora (tönerne Stecker) pridajući im magično značenje u svoje vrijeme. Podnaslov studije *Prilog keramičkim simboličkim predmetima KPŽ i halštatskog vremena iz jugoistočne i srednje Europe* pokazuje da su u rad uključeni naši nalazi iz Baranje, Slavonije i Posavine. Sve nalaze klasificira, interpretira i datira između 12. i 6. st. pr. Kr. Dobro uporište ima u tim predmetima vrlo bogatom grobu iz Bekasmegyera u Budimpešti. Nažalost, autorica nije zapazila jedan takav objavljeni nalaz s poda kuće II u Novigradu na Savi. M. Roeder nastavlja s iznošenjem mogućih kulturnih i ritualnih sadržaja raznih prapovijesnih pojava. Govori o *značenju Basarabi stila*. Autor se pita ne pripada li tako ukrašena keramika željeznodobnim svetištima. Pritom se znatno oslanja na jubilarova istraživanja na Feudvaru, gdje je točno praćen položaj svakog nalaza keramike i doveden u vezu s ognjištima. Jedno od feudvarskih odlično sačuvanih ognjišta je i samo ukrašeno basarapskom dekoracijom. Za nas su od posebnog značenja pretpostavljena haštatska svetišta ne samo na Feudvaru nego i u Ormožu i na Ptujskom gradu, te na gradinama Zecovi i Pod. Među svetištima spominje i arhitekturu u Gorici kod Posušja, ali bez veza s basarapskim stilom. Sve spomenute pojave jasno pokazuju da su mnogi kulturni sadržaji posljednjeg tisućljeća bili zajednički ili bar srodni na velikom području.

I. Czyborra piše o *željeznodobnim ptičjim predstavama u egejsko-jadranskom području* i donosi

grafički pregledno na tabeli sve relevantne primjere. Od onih tipičnih za KPŽ, preko kasnogeometrijskih, basarapskih, histarskih i italjskih. Iako se prikazi mogu rzalčito prepoznati (kao patke, labudovi, galebovi, ronci), svima je zajednička crta da su vezani uz vodene ptice. Većina ovdje spominjanih prikaza potječe iz 9. do 7. st. pr. Kr.

G. Smirnova iznosi *primjere skitske kanelirane keramike* iz šumovitih stepa sjeverno od Crnoga mora i povezuje ih s dunavsko-karpatskim područjem. Najjasnije se te veze mogu pratiti u grupi Ferigile.

Ch. Jacob i D. Marzoli posvećuju zajednički prilog *Zavjetni dar iz Fera*. Cijeli se rad koncentrirao na veliku brončanu fibulu iz muzeja u Pforzheimu, gotovo sigurno tesalski proizvod. Pretpostavljaju da je nekoć bila posvećena Artemidi Enodiji u njezinom svetištu u Ferama.

P. Alexandrescu se u kraćem tekstu bavi *zlatnom ribom iz Witaszkowa (Vettersfelde)*. Analizom likova dolazi do pretpostavke da je rečeno blago proizvedeno u "jonskim radionicama" koje su djelovale u Istrosu ili Olbiji.

B. Kull se u opsežnom prilogu *Istok i Zapad* posvećuje datiranju i značenju ostave iz Rogozena. Analizom je zahvatila golem prostor, brojne nalaze i tekstove o njima. Rogozen je sjajan primjer najrazvijenije tračke toreutike, nastao u vrijeme kada je jačalo značenje misterijskih kultova.

H. Nortman se bavi novootkrivenom *ranolatenskom pojasnom garniturom iz Hochscheida*. Bavi se opširno tehnikom izrade izvođenom pomoću cirkla, koja ujedno znači i samu dekoraciju predmeta.

H. Kaufmann pod naslovom *Keltske grupe naselja...* na ograničenom prostoru između tokova dviju rijeka, prati uvjete naseljavanja toga područja još od brončanog doba pokazujući da su osnovni postulati naseljavanja bili ovisni o sirovinsko-gospodarstvenim uvjetima područja.

B. Haberman razmišlja o namjeni nekih neobičnih predmeta iz jednog željeznodobnog naselja. Svoja razmišljanja obuhvaća pitanjem u naslovu *Glineni kvadri – prenosna ognjišta ili grijači za noge?* Dokazani su u upotrebi od polovice posljednjeg tisućljeća prije Krista do kraja ranoga Carstva. Autor u rješenju pitanja predlaže sasvim praktične uzroke izrade tih predmeta i njihove uloge u očuvanju žitarica pohranjenih u nasebinskim jamama.

Iako, dakle, daleko najveći broj radova u ovome zborniku obrađuje pojedine teme i probleme vezane uz brončano i željezno doba jer su to područja znanstvenog zanimanja i bavljena jubilara B. Hänsela, desetak priloga iz starijih prapovijesnih razdoblja također su vrlo zanimljivi i pobuđuju našu pozornost. Tim prije što su neki od njih zapravo univerzalni, tj. primjenjivi i u drugim arheološkim razdobljima. Ponajprije izdvajamo opsežan prilog J. Lüninga *Kamo s trakastom keramikom?* zapravo programatsko promišljanje jednog općeg problema na primjeru

Hessena u Njemačkoj. Polazeći od činjenice da su stari nalazi s područja Hessena obrađeni bolje nego u većini drugih njemačkih zemalja, ali nasuprot tome moderna su iskopavanja znatno skromnija, autor najprije daje pregled relevantnih objava i istraživanja lokaliteta trakaste keramike. Na temelju toga konstatira nedostatke i pokušava dati smjernice za buduća istraživanja naglašavajući osobito nužna poboljšanja u metodama iskopavanja, ali i prethodnog terenskog pregleda. Naime, svjestan je golemog broja nalazišta trakaste keramike na području Hessena i nužne selekcije pri odabiru koja će se od njih i na koji način te u kakvom opsegu istraživati i eventualno konzervirati.

H. Peter-Röcher ponovo postavlja staro pitanje kako odrediti ostatke ljudskih kostura iz vremena starijeg neolitika, kako razlučiti *standardne ukope od žrtvenih?* To se prije svega odnosi na pojedine nalaze kostura ili dijelova ljudskih kostura izvan sigurnih grobnih konteksta koji se najčešće definiraju kao kulturni, žrtveni ili kanibalizam. U tom smislu autorica upućuje i na moguću činjenicu kako često imamo u rukama ostatke ukopa, ali ih ne prepoznajemo kao takve. Osobito ističe značenje sekundarnih ukopa koji ne moraju imati obredno obilježje nego mogu biti naprosto dio uobičajene prakse pokapanja koja u prvoj fazi uključuje izlaganje pokojnika, a tek potom pokapanje preostalih kostiju. Čak i u slučaju relativno brojnih grobova i globalja linearnotrakaste keramike još uvijek ostaje činjenica da je u njima pokopano u najboljem slučaju tek 20% pučanstva koje je moglo prema procjenama živjeti u istraženim i poznatim naseljima spomenute kulture. Isto tako struktura stanovništva pokopanih u grobljima nikako ne odgovara pretpostavljenim krivuljama smrtnosti.

C. Becker donosi *kritičku međubilancu spoznaja o postglacijalnoj rasprostranjenosti šarenog jelena roda Cervus dama u jugoistočnoj Europi*. Člankom želi pokazati kako životinjske kosti u arheološkom kontekstu nisu samo zrcalo prehranbene strategije proteklih epoha već mogu ponuditi odgovore na neka pitanja zoogeografije. Naime, dok su praznine u fosilnim nalazima spomenute vrste jelena urodile pretpostavkom o izumiranju spomenute vrste u postglacijalnom razdoblju, neki arheološki nalazi prikaza šarenog jelena, bilo u obliku keramičke figuralne plastike (poput one s ranoneolitičkog tella Muldava u Bugarskoj), zidnih slika, oslikanih vaza ili znakova na pečatima (brončanodobna Grčka) jasno ukazuju na opstanak ove životinje u jugoistočnoj Europi i tijekom čitavog holocena.

I. Aslanis skreće pozornost na *nalaze Dimini keramike u zapadnoj Makedoniji* koji tu predstavljaju stranu pojavu u odnosu na domaću monokromnu, crno poliranu keramiku. Slikana Dimini keramika nedvojbeno je tesalskog podrijetla, a pojavljuje se kao importirana keramika i lokalna, manje kvalitetna varijanta. Ona je ovdje po svoj prilici rezultat određenih trgovačkih aktivnosti i zasad ju je moguće promatrati samo kao ograničeno kulturno strujanje između dviju grčkih pokrajina.

J. Müller donosi *bilješke o rasprostranjenosti, razmjeni i socijalnoj funkciji neolitičkih i halkolitičkih izrađevina od spondilusa*. Iako je rasprostranjenost nakita od spondilusa osamdesetih godina manje-više definirana (Willms 1985), pitanja njegova podrijetla i kronologije te socijalnog značenja u kontekstu ondašnjeg društva još uvijek podliježu raspravama. Stoga autor preispituje ponajprije samu pojavu spondilus artefakata, kontekst u kojem se pojavljuju i konačno njihovu ulogu u procesu društvenog raslojavanja. Kartu rasprostranjenosti ponešto je dopunio u odnosu na onu Willmsovu, u prvom redu s novijim bavarskim nalazima. Smještajući nalaze u okviru pojedinih keramičkih skupina, te povukavši među njima relativne i apsolutne kronološke paralele, dolazi do zaključka da se najstarije spondilus izrađevine nalaze u okvirima istočnojadranske danilske i srednjobosanske kakanjske kulture, te srednjobalkanske vinčanske kulture. A najkasnija je njihova pojava na Crnom moru (Hamangia, Boian) i u Grčkoj (Dimini). Iz toga proizlazi da se pojava spondilusa u Srednjoj Europi ne može sinkronizirati s uporabom spondilusa u području Crnoga mora ili Egeja, nego s njegovom uporabom na zapadnom Balkanu i na istočnoj Jadranskoj obali. Na osnovi ranije provedene rekonstrukcije socijalnog konteksta srednjoeuropskih spondilus nalaza, Müller konstatira da je u svim grobljima linearnotrakaste keramike, kojih ima 700 000, uočeno tek 10 000 grobova sa spondilus artefaktom. I to su u načelu bogati grobovi što potvrđuju i najnoviji nalazi iz Bavarske. Krug ljudi koji imaju spondilus prilog u grobu imao je vodeći socijalni položaj u sklopu LTK. I nema razlika po spolu ili dobi, kako se ranije često mislilo. Dakle, egzotični spondilus u grobu ne određuje ni spol ni dob pokojnika, nego njegov društveni položaj.

M. Garašanin progovara o problemu Bubanj-Hum II skupine (ovu skupinu nipošto ne treba poistovjećivati s Bubanj-Salcuta-Krivodol kompleksom). Ona je po njemu kasna, regionalna varijanta Cotofeni grupe (Cotofeni III), a definirao ju je na osnovi svojih iskopavanja u Bubnju kod Niša. Istovremenost grupe Bubanj-Hum II i jednog kasnog stupnja Kostolac kulture potvrđena je na više lokaliteta (Ostrikovac-Djula, Makršane-Jazbine, Aleksinac-Jelenac). Nalaze Kostolac kulture s Bubnja (sloj Ib) Roman stavlja na kraj perioda Cotofeni II. Elementi pak vučedolske kulture koje Roman vidi u Cotofeni III, nisu utvrđeni u Bubanj-Hum II skupini. Dakle, vremenski skupina Bubanj-Hum II pripada dobro definiranom horizontu kasni Kostolac – Radomir II- Dabene IIb – Cotofeni III – Junacite XIII-IX – Dikili-Tash IIIb. Treba li nalaze iz sloja Bubanj Ib definirati kao Baden-Kostolac ili pak čisti Kostolac – to se može potvrditi samo naknadnim provjerama nalaza s Bubnja. Sljedeći, Bubanj III horizont istovremen je s kasnom Glinom, Vinkovci-

Somogyvar, Belotić-Bela Crkva i postvučedolskom skupinom.

Tri lokaliteta u istočnoj Bosni potakla su B. Govedaricu na još jedno razmišljanje o kontroverznoj kulturnoj pojavi na početku srednjeg eneolitika u jugoistočnoj i srednjoj Europi, a to je Černavoda III-Boleraz kompleks. Govedarica drži da je riječ o dvjema varijantama jedinstvenog kompleksa, istočnoj (Černavoda III), rasprostranjenoj od donjeg Podunavlja do jugoslavenskog Banata, te zapadnoj (Boleraz) od Transdanubije do Šleske. Smatra da su keramički oblici i ostali tipološki elementi gotovo identični na čitavom području, a dioba na dvije varijante samo je terminološka i zemljopisna. Razlike se, međutim, stvaraju i povećavaju u daljem razvojnem tijeku kada se na temeljima Boleraza oblikuje badenska kultura, a Černavode III Cotofeni kultura. Dva naselja, Loznik i Dvorovi te jedan grobni humak, Šošari Sač, potvrđuju kratkotrajnu, ali snažnu prisutnost spomenutog kompleksa i južno od Save. No inače se taj kraj zapadnog Balkana početkom srednjeg eneolitika iskazuje kao periferija karpatsko-panonskom prostoru iz kojega tek povremeno struje određeni utjecaji prodirući dolinom Drine duboko u unutrašnjost Balkana.

T. Stapelfeldt pokušava minucioznom tehničkom i stilskom analizom *ukrasa na kostolačkoj keramici* te njihovim razvrstavanjem u pregledne shematske skupine odrediti što je to klasični kostolački stil, a što su naslijeđa badenske kulture ili naznake vučedolskog stila.

E. Ruttkay raspravlja o *Gajary facies kasnoneolitičke keramike s ukrasima brazdastoga urezivanja u istočnim dijelovima srednje Europe*. Ta keramika pripada samostalnom razdoblju između lendelske i badenske kulture, a pojavljuje se pod različitim nazivima, između ostalog kao "Furchenstich keramika" ili skupina Retz, dok Ruttkay govori o miješanoj skupini u Austriji koja se razvila na autohtonoj podlozi epilendelskog horizonta.

Srednjoeuropska Schnurkeramika najčešća je tema zanimanja M. Buhvaldeka. Ovaj put otkriva u njoj *jugositočnoeuropske elemente* i to na lokalitetima u Donjoj Austriji. Vodeći keramički oblik na svim područjima Schnurkeramike je amfora čije podrijetlo nedvojbeno treba tražiti od Karpatske kotline na jug prema Egeju. Istoga su podrijetla i jajolike posude za zalihe, te vrčevi s jednom ručkom.

Spomenimo na kraju da ima i priloga antičke i srednjovjekovne arheologije no njih ćemo ovom prigodom izostaviti jer zbornik je u biti reprezentativan skup tema iz brončanog doba, jubilaru znanstveno najbližeg, i željeznog doba Europe. Nema sumnje da će vrijednost mnogih priloga ovaj zbornik učiniti često upotrebljavanom i citiranom literaturom.